СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ЧИННИК ЗМІН ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК В УКРАЇНІ: РИЗИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Михайлова Ольга Юріївна —
головний консультант
відділу гуманітарної політики
центру суспільних досліджень
Національного інституту
стратегічних досліджень,
кандидат політичних наук
ORCID: 0000-0001-5466-5129

У статті проаналізовані зрушення політичної культури та політичних практик українських громадян, пов'язані з поширенням нового формату інтернет-комунікацій — соціальними мережами. Окреслено характеристики мережевого спілкування: радикальний демократизм, доступ до глобального інформаційного ринку, надшвидке впровадження технологічних новацій тощо. Показано, що комунікація в мережах стає визначально значущим чинником формування громадської думки, політичного порядку денного та політичної культури в Україні. Це породжує специфічні ризики для гуманітарної безпеки країни. Зафіксована загроза здійснення інформаційно-комунікаційного впливу на свідомість українців з боку спецслужб РФ. Запропоновані заходи для мінімізації цієї загрози, а також для впровадження активнішої, наступальної стратегії в інформаційно-комунікативному полі. Окреслено також ризики для національної консолідації, пов'язані з низьким рівнем комунікативної культури, надмірною емоційністю та політизованістю українських користувачів мереж. Ускладнення комунікативних стратегій визначено перспективним напрямом гуманітарного розвитку, оскільки це дає можливість зміцнювати національну безпеку без наступу на свободу слова, уникаючи репресивних заходів. Наразі Українська держава використовує можливості цього нового формату комунікації недостатньо ефективно. У зв'язку з цим запропоновано низку різноманітних просвітницьких заходів та ініціатив, покликаних сприяти підвищенню рівня комунікативної культури українців. Реалізація цих заходів посприяла би запуску процесів деліберативної, консолідації українських громадян, пошуку консенсусних та інноваційних рішень тих проблем, які нині поляризують суспільство. Зазначено, що таке спрямування гуманітарної політики відповідає демократичним традиціям української політичної культури та конституційним засадам Української держави.

Ключові слова: комунікація, соціальні мережі, Facebook, комунікативна компетентність, деліберация.

Olha Mykhailova

SOCIAL NETWORKS AS A FACTOR OF CHANGES IN POLITICAL CULTURE AND POLITICAL PRACTICES IN UKRAINE: RISKS AND PERSPECTIVES

The article analyzes changes in the political culture and political practices of Ukrainian citizens related to the spread of the new Internet communication format – social networks. The characteristics of network communication, such as radical democracy, access to the global information market, rapid implementation of technological innovations, etc, are outlined. The social networks are shown as an important decisive factor of public opinion shaping, political agenda and political culture in Ukraine. This gives rise to specific humanitarian safety risks. It is fixed the threat of information and communication influence by the Russian security services on the consciousness of Ukrainians through social networks. Appropriately it is proposed the measures to minimize this threat, as well as to introduce a more active, offensive strategy in the information and communication field. There are also outlined the risks to national consolidation caused by the low level of communicative culture, excessive emotionality and politicization of Ukrainian network users. Complicating communication strategies has been identified as a promising area for humanitarian policy, as it enables national security to be strengthened without the offensive on free speech or repressive measures. At present, the Ukrainian state is not using this new communication format effectively enough. In this regard, it is proposed to carry out a series of educational activities and initiatives of various levels aimed at promoting the level of communication culture of Ukrainians. Implementation of these measures would help launch the deliberation processes, consolidation of Ukrainian citizens, search for consensus and innovative solutions of the problems that are currently polarizing society. It is shown that such a direction of humanitarian policy is in line with the democratic traditions of Ukrainian political culture and the constitutional foundations of the Ukrainian state.

Keywords: communication, social networks, Facebook, communicative competence, deliberation.

На початку ХХІ ст. мережа Інтернет стала постійним, обов'язковим і незамінним медіатором усіх комунікаційних процесів у цивілізованому світі. Ці процеси вже перетікають поверх кордонів держав і сталих суспільних структур, у межах яких ще донедавна відбувалася лівова частка комунікативних інтеракцій. Тобто Інтернет стає провідником процесів глобалізації, але цим не обмежується його вплив на усталені норми і традиції комунікації (комунікаційну культуру) в усьому світі. Ці норми й традиції трансформуються за безпосереднього впливу принципів функціонування мережі Інтернет, оскільки вона повсюдно, хоч і різною мірою, опосередковує комунікацію. Технологічні та інші новації, постійне оновлення форматів спілкування в Інтернеті зумовлюють розвиток і постійне ускладнення комунікаційної культури суспільства, а також нові форми нерівності та відчуження.

Національні традиції побудови соціальних зв'язків та культури спілкування часто поступаються глобальним трендам, але іноді, навпаки, формують потужний контртренд. Так постає феномен глокалізації – формування специфічних форм комунікативних (а ще культурних, ментальних тощо) практик у процесі взаємодії локальних культур та глобальних потоків. Ці процеси супроводжує активізація громадянського суспільства, політичних та інших рухів, груп активістів. Можливості впливати на зміст і формат мережевої (отже, і суспільної) комунікації набувають транснаціональні корпорації та рухи, наднаціональні структури та клуби, спецслужби інших країн (не завжди дружніх). Непередбачуваним, і тому специфічно ризикованим, може бути вплив на мережеву комунікацію осередків інноваторів та активістів, а також окремих індивідів з різних куточків світу. Як

наслідок — глокалізація змушує державу до пошуку нових форм впливу, стає чинником змін, а в державному управлінні, на думку науковців [1], — сприяє модернізації.

Темп цих змін пришвидшився протягом минулого десятиліття, яке стало поворотним у зміні моделей комунікації. Ключову роль у цьому відіграли соціальні мережі, які запропонували користувачам Інтернету нові можливості спілкування та побудови соціальних зв'язків. Саме доступ до соціальних мереж найбільшою мірою визначає натеper привабливість Інтернету — таку тенденцію дослідники фіксують [2, с. 181] від 2011 р. Насамперед це стосується молоді, яка вже здійснює переважну більшість інтеракцій за посередництва соціальних мереж.

Трансформація комунікативної складової політичної культури в Україні проходить динамічно (хоч не завжди ці зрушення позитивні). Вона випереджає за темпами розвиток політичної культури в цілому. Водночас і стимулює цей розвиток. Індикатором цих змін є зрушення в політичних практиках, наприклад, практика спілкування топполітиків у соціальних мережах. Таке спілкування довело свою ефективність, оскільки сприяло довірливій комунікації з виборцями без посередництва ЗМІ (часто заангажованих). Так, у 2019 р. на перебіг президентської кампанії в Україні істотно вплинула ініціативна кампанія кандидата на пост Глави держави В. Зеленського на таких платформах, як-от: Facebook, YouTube, Telegram та Instagram. Принаймні в цьому переконують медіаексперти О. Бурмагін, Д. Дуцик, Є. Кузьменко та ін. [3, с. 45], фіксуючи, що навесні 2019 р. в Україні вперше соціальні мережі почали задавати тон виборчої кампанії (тоді як традиційні ЗМІ жили новинами з особистих сторінок політиків та лідерів думок).

Таким чином, відбувається трансформація комунікативного поля України, аж до зміни фундаментальних засад комунікативної та політичної культури загалом. Для національної безпеки України ці зрушення зумовлюють нові складні виклики, які вимагають корекції курсу державної гуманітарної політики. Але водночас — це нові можливості й перспективи, які потребують ретельного аналізу та оцінки.

Розвиток інформаційних технологій та передовсім можливостей комунікації в мережі Інтернет спричинив значну увагу науковців до чинника конективності в сучасну добу. Цій

темі присвятили свої наукові розвідки Е. Гідденс, М. Кастельс, М. Маклюєн, Й. Масуда, Д. Тапскотт, Е. Тоффлер та ін. Вивчення ролі комунікативних стратегій у формуванні демократичної політичної культури західного зразка було в цих дослідженнях провідним. Філософсько-методологічний фундамент цього напрямку досліджень був закладений працями К.-О. Апелья, Ю. Габермаса, Н. Лумана, а політологічні аспекти висвітлювали Е. Арато, С. Бенхабіб, О. Їоффе, Дж. Драйзек, Дж. Коєн, Ш. Муфф, Дж. Несбітт та ін. У цій царині досліджень сформувався деліберативний концепт громадянського суспільства, що описує зв'язок процесів деліберації (публічного обговорення суспільно значущих питань) та впровадження механізмів демократії шляхом інституалізації дискусивних процедур, у т. ч. засобами мережевої комунікації. Водночас існує й інша точка зору, яку представляє Р. Патнем, наголошуючи на тренді соціальної ізоляції користувачів мереж.

Протягом останнього десятиліття українські науковці приділяли чимало уваги соціальним мережам як чиннику розвитку комунікативної та політичної культури українців, а також дослідженню ролі мереж у трансформації політичних практик в Україні. Свій внесок у ці напрями досліджень зробили В. Горовий, С. Даниленко, Ю. Данько, Б. Дзюндзюк, Д. Дубов, Л. Іващук, Т. Неприцька, М. Ожеван, О. Онищенко, Г. Почепцов, Л. Чуприна, О. Шапаренко, М. Яковлев та ін. Однак стрімкий темп змін політичних практик українців та їхньої політичної культури під впливом комунікації в соціальних мережах стимулює подальший розвиток цього напрямку досліджень з урахуванням нових тенденцій та новопосталих ризиків для гуманітарної безпеки країни.

Мета статті — окреслити шляхи і способи ефективнішого використання державою новітніх комунікативних форматів (передовсім соціальних мереж) для забезпечення гуманітарної безпеки країни, розвитку демократичних інститутів та національного порозуміння.

Від початку 2010-х років соціальні мережі перетворились на універсального медіатора суспільної комунікації в Україні, бо доступ до мереж спростився та здешевів, став доступним для пересічного українця. Це стало можливим завдяки розвитку інформаційних та інших технологій, удосконаленню протоколів та алгоритмів, надійності послуг зв'язку. Зокрема, за

надійністю Інтернету Україна в 2019 р. посіла четверте місце у світі [4].

Протягом останнього десятиліття кількість учасників мережевої комунікації постійно зростала. Нині в Україні 21,09 млн регулярних користувачів мережі Інтернет — це близько 64 % громадян країни [5]. При цьому переважна більшість (понад 70 %) користувачів є активними, тобто користуються послугами Інтернету не менше ніж один раз у день [6, с. 8].

Найпопулярнішою на сьогодні в Україні є мережа Facebook. За результатами моніторингу [3, с. 43], у 2019 р. нею користувалися близько 13 млн наших співвітчизників. Тривалий час популярнішими були російські мережі «ВКонтакте» та «Однокласники». Обмеження доступу користувачів до цих (а також і деяких інших) інтернет-ресурсів діють в Україні від 2017 р. Введені вони були на трирічний термін з метою перекрити канали інформаційно-психологічного впливу, якими користувалася РФ, ведучи гібридну війну проти України. Підставою для рішення про обмеження доступу до російських інтернет-ресурсів була доступність особистої інформації українських користувачів мереж «ВКонтакте» та «Однокласники» для російських спецслужб. Це полегшувало спецслужбам РФ організацію маніпуляцій та інформаційно-психологічних кампаній у рамках гібридної агресії, спрямованої проти незалежності і стабільності Української держави.

Ініційовані російськими спецслужбами інформаційні кампанії в соціальних мережах викликали занепокоєння й у Європейському Союзі. Про це свідчить ухвалена 10 жовтня 2019 р. резолюція [7] Європарламенту, де сформульована потреба запровадження добре фінансованих структур стратегічної комунікації тощо. Водночас проблема сумісності подібних структур із цінністю свободи слова європейцями усвідомлюється.

Країнам демократичної політичної культури доволі складно обрати методи реагування на гібридні загрози. Це стосується й України, чия політична традиція знайшла втілення у демократичних конституційних принципах. І хоч Україна запровадила обмеження доступу до деяких інтернет-ресурсів, цей крок, що в 2017 р. мав екстраординарний характер, був зумовлений потребою протидії гібридній агресії з боку РФ.

Метод заборон чи обмеження доступу в мережі Інтернет має обмежену дієвість, оскільки досвідчені користувачі вміють обходити заборони. У комунікативному просторі соціальних мереж найбільш дієвими є, власне, комунікативні важелі — вміння переключити увагу, запропонувати цікавіший та актуальніший контент, а можливо, консенсусне рішення пекучих проблем. Ці компетенції опанувати складно, хоч і реально, наприклад, у межах спеціальних навчальних програм. Такі програми особливо потрібні для державних службовців та молоді. Масштаб і складність завдань із упровадження комунікативної компетентності мають усвідомлювати передовсім політики вищого рівня. Тому доцільно провести відповідні слухання у стінах Верховної Ради України.

Ускладнення комунікативних стратегій є, безумовно, перспективним напрямом гуманітарного розвитку, оскільки дозволить зміцнювати національну безпеку без наступу на свободу слова та вжиття репресивних заходів.

Засадничий демократизм мережі Інтернет реалізується через рівний, вільний і необмежений доступ усіх користувачів до ресурсів Всесвітньої мережі. Такий доступ породжує горизонтальний тип комунікації, паритетної та позаієрархічної за принципом. Готовність брати участь в інтернет-комунікації ставить у рівноправні відносини всіх учасників цієї комунікації, у т. ч. користувачів, які перебувають на різних щаблях соціальної драбини. Такий спосіб комунікації не суперечить українській політичній культурі, демократизм якої закріплений у Конституції України та доведений перемогою Майдану 2004 р. та Євромайдану 2013–2014 рр.

Активнішими у просуванні в соціальних мережах проукраїнського порядку денного були не інститути, а громадяни: громадські активісти, лідери думок тощо. Протягом минулого десятиріччя завдяки їхнім зусиллям в Україні сформувався феномен політичного активізму онлайн, що став уже предметом наукових студій [8]. Його суть — у свідомому насадженні певного дискурсу в комунікації з іншими користувачами шляхом привертання уваги та психологічного тиску (аж до залякування опонентів).

Політизованість українських соціальних мереж експерти [9, с. 208] називають типовою для країн із нестійкою демократією. Відповідно, поряд із позитивними результатами українського ак-

тивізму онлайн слід фіксувати й негативні результати. Адже свою місію протидії гібридній агресії РФ такі мережеві активісти вбачають іноді в обструкції та бойкоті політичних опонентів чи їхнього електорату. Такі підходи не сприяють національному порозумінню, спричинюють кластеризацію та «іншування» всередині українського суспільства. Це специфічно український прояв глокалізації, коли глобальна мережа стає інструментом підсилення внутрішніх суперечностей. Виходячи з цінності консолідації українського суспільства, таку кластеризацію доводиться визнати небезпечною як передумову розколу країни.

Високий рівень комунікативної компетентності громадян — передумова запуску деліберативного процесу в Україні. Він передбачає рівноправну участь громадян у комунікації із суспільно важливих питань і зростання впливу такої комунікації на ухвалення рішень. Цей процес неможливий при застосуванні мови ненависті, без звички до раціональних аргументів, навичок чути опонента й толерувати його позицію. Отже, у межах програми громадянського виховання, яка нині впроваджується в українській освіті, варто передбачити й комунікативно-риторичне виховання як її складову частину. Основи комунікативної культури, засвоєні представниками суспільства замолоду, сприятимуть у середньо- і довготривалій перспективі істотному покращенню суспільного клімату в країні та становленню деліберативної демократії.

Перспектива використання соціальних мереж для розвитку громадянського суспільства та демократичних інститутів наразі все частіше стає темою наукових досліджень. Підставою для цього є позитивний вплив соціальних мереж на горизонтальну структуризацію суспільних відносин [10, с. 56]. Виокремлюючи поряд з іншими функціями соціальних мереж деліберативну функцію, науковці фіксують, що така «модель консенсусного простору для дорадчої демократії, для рівноправних діалогів може привести до ослаблення соціальної та міжкультурної напруги» [11, с. 61]. Причому, на думку вчених [12, с. 6], навіть в умовах кризи (зовнішньої агресії) держава та політична система України мають орієнтуватися на деліберативний дискурс та максимальну відкритість в обговоренні із суспільством державної політики.

На часі — перехід таких висновків у нову якість організаційно-управлінських рішень. У цій

площині насамперед постає питання онлайн-деліберації як інструменту взаємодії держави з громадянами. Ця взаємодія може бути, на думку експертів, найкраще організована за умови контакту тих, хто діє від імені держави і надає послуги, зі співтовариствами громадян (а не з кожним громадянином окремо). Ці завдання можуть бути реалізовані через «утворення співтовариств, де держструктури контактують із громадянами; створення блогів, де представлені і обговорюються державні послуги; залучення суспільства до роботи з поліпшення законодавства — доступ громадян в режимі онлайн до інформації державного сектору, чинних законів і тих, що розробляються; пряма звітність чиновників перед громадянами; оперативне обговорення і вирішення в режимі онлайн проблем, що виникають у країні і регіонах» [10, с. 63].

Розглядаючи майданчики, де в перспективі можуть розгортатись українські процеси онлайн-деліберації, науковці найчастіше беруть до уваги соціальні мережі Facebook та YouTube [13, с. 212]. Визнаючи слушність цих висновків, варто звернути увагу й на можливість створення нових майданчиків вільної та компетентної комунікації. Вони могли би поєднати переваги цих двох мереж, а також відповідати завданням національної консолідації та критеріям безпеки.

Тому слід розглянути можливість підтримки та вдосконалення однієї з наявних українських соціальних мереж. Досі спроби такої підтримки не були результативними. Водночас не здійснилися сподівання, що закриття доступу до російських мереж у 2017 р. підштовхне розвиток вітчизняних: наразі жодна з них не може змагатися з глобальними мережами Facebook, Twitter чи Instagram за популярністю навіть серед українців. Однак деякі з них, наприклад Ukrface або UkrOpen, мають тривалу історію і вже залучили аудиторію в кілька десятків тисяч користувачів. Відчутний поштовх до розвитку таких мереж могла би дати реєстрація в них вітчизняних лідерів думок та політиків. Певний ефект здійснили би інвестиції матеріальних та інтелектуальних ресурсів. Це могло би стимулювати креативність розробників, надаючи змогу втілювати інновації. Формування у такий спосіб майданчика компетентної та конструктивної комунікації є в інтересах держави.

Ураховуючи викладене вище, зазначимо, що найбільш цінними можливостями, які надає мережа Інтернет, користувачі вважають спілкування та створення соціальних зв'язків. Ці потреби

оптимально реалізуються через комунікацію в соціальних мережах. Саме тому останні стрімко розвиваються протягом десятиліття, вже опосередковують переважну частину суспільної комунікації та стають чинником змін політичної культури суспільства.

Виклики, пов'язані з новим — мережевим — форматом комунікації, значною мірою інспіровані зовні у рамках гібридної агресії РФ. Цим зумовлена потреба обмеження комунікації українських користувачів у мережах, контрольованих російськими спецслужбами. Але цих заходів недостатньо. На часі — ускладнення комунікативних стратегій, бо воно дозволяє зміцнювати національну безпеку без наступу на свободу слова та надміру репресивних заходів. Для аналізу цих перспектив, урахування всіх «pro e contro» в пошуку оптимальних управлінських рішень доцільно провести круглий стіл за участі науковців, експертів, громадських активістів та відповідальних державних службовців.

Чимало викликів спричинені характеристиками мережевого спілкування: радикальним демократизмом, доступом до глобального інформаційного ринку, надшвидким упровадженням технологічних новацій тощо. Ці виклики набувають атрибутів загроз через маніпуляції, надмірну емоційність та загалом низький рівень комунікативної культури користувачів в Україні. На порядку денному — підвищення комунікативної компетентності українських громадян (передусім політиків та посадовців).

Ситуацію може істотно покращити низка освітніх ініціатив різного рівня. Зокрема, є сенс провести парламентські слухання на тему: «Комунікативні стратегії Української держави та українського суспільства: наявний стан і перспективи». Міністерство освіти і науки України могло би доопрацювати Концепцію громадянської освіти, доповнити відповідний шкільний курс практикумом із формування комунікаційно-риторичної компетентності учнів. У нормативній базі з питань державної служби доречно закріпити кваліфікаційну вимогу щодо комунікативної компетентності держслужбовця, а також критерії такої компетентності та способи її набуття (курси, тренінги тощо).

Організація компетентної та відповідальної комунікації щодо суспільно значущих питань у соціальних мережах стимулюватиме деліберативний процес, що є важливою складовою частиною сучасної демократії західного взірця. Передумовою запуску такого процесу в Україні є створення майданчиків комунікації з відповідним профілем, для чого доцільно розглянути можливість підтримки однієї з українських соціальних мереж. З метою підтримки конструктивної онлайн-деліберації варто вдосконалювати взаємодію держави та громадянського суспільства також на тих платформах, що вже діють. Соціальні мережі, таким чином, зможуть стати важливим інструментом побудови демократичних інститутів в Україні.

Список використаних джерел

1. Осійчук М. С. Глокалізація як чинник модернізації державного управління. *Державне управління: теорія та практика*. 2010. № 2. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10omsmdu.pdf> (дата звернення: 10.12.2019).
2. Данько Ю. А. Соціальні мережі як форма сучасної комунікації: плюси і мінуси. *Сучасне суспільство*. 2012. Вип. 2. С. 179–184.
3. Підсумковий звіт за результатами незалежного моніторингу висвітлення в медіа президентської виборчої кампанії в Україні / О. Бурмагін, Д. Дуцик, Р. Кужель, Є. Кузьменко, О. Юркова. Київ, 2019. 117 с.
4. Україна на 4 місці за надійністю Інтернету – дослідження. *Телекритика*. URL: <https://telekritika.ua/uk/digital/ukraina-na-4-meste-po-nadezhnosti-interneta-issledovanie/> (дата звернення: 10.12.2019).
5. Проникновение Интернета в Украине. 2019. *Factum Group Ukraine*. URL: https://inau.ua/sites/default/files/file/1903/dani_ustanovchyh_doslidzen_za_1-y_kvartal_2019_0.pdf (дата звернення: 10.12.2019).
6. Доступ домогосподарств України до Інтернету (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): стат. зб. / відп. І. І. Осипова. Київ: Держ. служба статистики України, 2018. 45 с.
7. Європарламент прийняв резолюцію про фейки і пропаганду. *Корреспондент*. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/4148586-yevroparlament-pryiniav-rezoluitsui-pro-feiky-i-propahandu> (дата звернення: 10.12.2019).
8. Яковлев М. В. Сучасні методи дослідження політичного активізму он-лайн. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 4 (21). С. 75–79.
9. Данько Ю. Соціальні мережі як засіб політичної комунікації. *Evropský politický a právní diskurz*. 2015. Vol. 2. Iss. 2. С. 204–209.

10. Чуприна Л. Соціальні мережі як інструмент реалізації громадських ініціатив. *Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. 2015. Вип. 41. С. 54–68.
11. Шапаренко О. В. Деліберативна функція соціальних мереж. *Вісн. Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Філософія*. 2013. Вип. 41 (1). С. 58–68.
12. Kornievskiy O., Nechyporenko V. Deliberate component of stable sustaining of Ukraine's political system. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 2 (47). С. 5–11.
13. Дзюндзюк Б. В. Інструменти сприяння онлайн-деліберації в умовах віртуалізації суспільних відносин. *Актуальні проблеми державного управління*. 2016. № 1. С. 211–216.

References

1. Osiichuk, M. S. (2010). Glocalizatsia yak chynnyk modernizatsii derzhavnoho upravlinnia [Glocalization as a factor of modernization of public administration]. *Derzhavne upravlinnia: teoria ta praktyka – Governance: Theory and Practice*, 2. *academy.gov.ua*. Retrieved from <http://www.academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10omsmdu.pdf> (viewed 10.12.2019) [in Ukrainian].
2. Danko, Yu. A. (2012). Sotsialni merezhi yak forma suchasnoi komunitatsii: pliusy i minusy [Social networks as a form of modern communication: pros and cons]. *Suchasnesu spilstvo – Modern Society*, 2, 179–184 [in Ukrainian].
3. Burmahin, O., Dutsyk, D., Kuzhel, R., Kuzmenko, Y., & Yurkova, O. (2019). *Pidsumkoviy zvit za rezultatamy nezalezhnogo monitorynhu vysvitlennia v media prezidentskoi vyborchoi kampanii v Ukraini [Final report of the independent monitoring of media coverage of the presidential election campaign in Ukraine]*. Kyiv (117 p.) [in Ukrainian].
4. *Ukraina na 4 misti za nadiinistiu Internetu – doslidzhennia [Ukraine ranks 4th in Internet reliability – research]*. (n. d.). *Telekrytyka – Telecritic. telekritika.ua*. Retrieved from <https://telekritika.ua/uk/digital/ukraina-na-4-meste-po-nadezhnosti-interneta-issledovanie/> (viewed 10.12.2019) [in Ukrainian].
5. *Proniknovenie Interneta v Ukraine [Internet penetration in Ukraine]*. (2019). *Factum Group Ukraine. inau.ua*. Retrieved from https://inau.ua/sites/default/files/file/1903/dani_ustanovchyh_doslidzen_za_1-y_kvartal_2019_0.pdf (viewed 10.12.2019) [in Russian].
6. Osypova, I. I. (Ed.). (2018). *Dostyp domohospodarstv Uktainy do Internetu (za danymy vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv Ukrainy) [Access of Ukrainian households to the Internet (according to a sample survey of living conditions of Ukrainian households)]*. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (48 p.) [in Ukrainian].
7. *Yevroparlament pryiniav rezoliutsiu pro feiky i propahandu [The European Parliament adopted a Resolution on fakes and propaganda]*. (n. d.). *Korrespondent – Correspondent. ua.korrespondent.net*. Retrieved from <https://ua.korrespondent.net/world/4148586-yevroparlament-pryiniav-rezoliutsiui-pro-feiky-i-propahandu> (viewed 10.12.2019) [in Ukrainian].
8. Yakovlev, M. V. (2011). Suchasni metody doslidzhennia politychnoho aktyvizmu on-lain [Current Methods for Researching of Political Activism Online]. *Stratehichni priorytety – Strategic Priorities*, 4 (21), 75–79 [in Ukrainian].
9. Danko, Yu. (2015). Sotsialni merezhi yak zasib politychnoi komunikatsii [Social networks as a means of political communication]. *Evropský politický a právní diskurz – European Political and Legal Discourse*. Vol. 2. Iss. 2 (pp. 204–209) [in Ukrainian].
10. Chupryna, L. (2015). Sotsialni merezhi yak instrument realizatsii hromadskykh initsiatyv [Social networks as a tool for implementing public initiatives]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho – Scientific Works of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine*. Iss. 41 (pp. 54–68) [in Ukrainian].
11. Shaparenko, O. V. (2013). Deliberativna funktsia sotsialnykh merezh [The deliberative function of social networks]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. G. S. Skovorody. Philosophia – Bulletin of Kharkiv G. S. Skovoroda National Pedagogical University. Philosophy*. Iss. 41 (1) (pp. 58–68) [in Ukrainian].
12. Kornievskiy, O., & Nechyporenko, V. (2018). Deliberate component of stable sustaining of Ukraine's political system. *Stratehichni priorytety – Strategic Priorities*, 2 (47), 5–11 [in English].
13. Dziundziuk, B. V. (2016). Instrumenty sprianniia onlain-deliberatsii v umovakh virtualizatsii suspilnykh vidnosyn [Tools for facilitating online deliberation in the context of social relations virtualization]. *Aktualni problem derzhavnoho upravlinnia – Actual Problems of Governance*, 1, 211–216 [in Ukrainian].